

Ірына Будзько*

ЛЕКСІКА РАННІХ ПЕРАКЛАДАЎ АПОКРЫФАЎ І ЯЕ РОЛЯ ВА ЎЗБАГАЧЭННІ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

THE VOCABULARY OF EARLY TRANSLATIONS OF APOCRYPHOS AND ITS ROLE IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE OLD BELARUSIAN LANGUAGE

The article analyzes the lexical composition of early translations of the historical texts of old Belarusian literature (the category of persons) of the 15th century.

Keywords: diachronic lexicology, protograph, borrowing, glosses, semantics

Слова клучовыя: лексыкологія дыяхранічная, пратограф, запозычэнне, глоса, семантыка

Лексічная сістэма старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы складалася паступова ва ўмовах узаемадзеяння розных культурных традыцый і з улікам інавацыйнай дзейнасці старабеларускіх кніжнікаў. Што тычыцца помнікаў рэлігійнай пісьменнасці ранняга перыяду, то асноўным фактарам, які ўплываў на іх лексічны склад, быў зыходны тэкст пратографа або арыгінальнага твора, паколькі ўсе сакральныя тэксты таго перыяду ўяўляюць сабой перакладныя творы. Пытанне аб пранікненні лексем польскага і заходнеславянскага паходжання ў старабеларускую мову не раз асвятлялася ў айчыннай навуковай літаратуры. Увогуле, паланізмам належыць першае месца сярод запазычанай лексікі ў старабеларускай мове: «Першае месца сярод запазычанняў як па колькасці паасобных лексем, так і па ўздзеянню

---

* Адрас гісторыі беларускай мовы, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Цэнтр даследавання беларускай культуры, мовы і літаратуры, НАН Беларусі, вул. Сурганова, д. 1, к. 2, Мінск, 220072, Рэспубліка Беларусь, e-mail: irinabud_ko@yahoo.com, inlinasbel@tut.by.

на беларускі слоўнік, безумоўна, займалі паланізмы. Адным з асноўных фактараў, які садзейнічаў пранікненню польскай лексікі ў беларускую мову, з'яўлялася непасрэдная моўная кантактнасць беларускага народа з суседнім польскім, што пачала наладжвацца яшчэ ў глыбокай старажытнасці. Беларуска-польскія эканамчныя і культурныя сувязі значна ўзмацніліся ў XIV ст., калі пасля шлюбу літоўскага караля Ягайлы з польскай каралевай Ядвігай (1386 г.) польская знаць пачала праяўляць зацікаўленасць да ўсходніх суседзяў, а пры каралеўскім двары была нават утворана спецыяльная канцылярыя, якая пісала на беларускай мове дакументы, прызначаныя для Вялікага Княства Літоўскага» [Булыка, 2015, с. 140]. Беларуска-польскае моўнае ўзаемадзеянне, шырока адлюстраванае ў тэкстах дзелаваго зместу, пранікала і ў іншыя помнікі старабеларускай пісьменнасці, напрыклад, у перакладныя творы, такія як «Пакуты Хрыста» і «Аповесць аб трох каралях-валхвах», па сведчанні Я.Ф. Карскага [Карский, 1897, с. 28], помнік быў перакладзены з польскага тэксту, апошні да нас не дайшоў. Па моўных асаблівасцях да адзначаных тэкстаў набліжаецца і твор «Жыццё Аляксея, чалавека божага», паколькі ён быў уключаны ў адзін зборнік з творамі «Пакуты Хрыста» і «Аповесць аб трох каралях-валхвах». Адным з самых вядомых помнікаў старабеларускага пісьменства ранняга перыяду з'яўляецца апакрыфічны твор «Пакуты Хрыста» XV стагоддзя. І да сёння дакладна не вызначана тэксталагічная база, на якой ён ствараўся. Даследчыкі адзначаюць, што гэты твор быў перакладзены з польскага арыгінала, аднак перакладчык меў яшчэ пад рукой лацінскія і чэшскія адпаведнікі. Навукоўцы пішуць аб надзвычайнай эмацыянальнасці гэтага тэксту, што вылучае яго з шэрагу помнікаў таго перыяду: «Вялікую цікавасць уяўляе так званы «Заходнерускі зборнік XV ст.» (даследаваны і названы так Я.Ф. Карскім), што ўключае «Аповесць пра трох каралёў-валхоў», згаданае вышэй «Жыццё Аляксея, чалавека Божага» і цыкл апавяданняў «Пакуты Хрыста». Як адзначалася вышэй, крыніцы гэтых твораў пакуль што дакладна не вызначаны, хутчэй за ўсё, польскі тэкст не дайшоў да нашых дзён. Даследчыкі лічаць, што яны былі перакладзены з лацінскай мовы асобамі, якія, акрамя таго, мелі пад рукамі польскія і чэшскія рэдакцыі іх. На лацінскі арыгінал указваюць паасобныя наяўныя ў тэкстах аказіянальныя лацінізмы, якія не маглі б пранікнуць у тэкст, калі б пераклад быў зроблены непасрэдна з польскай мовы [Жураўскі, 1967, с. 98]. З пункту гледжання моўных асаблівасцей тэксту, «рукапіс прыкметна вылучаецца тым, што тут жывая беларуская моўная стыхія знайшла сваё найбольш поўнае выражэнне. Характар мовы помніка аказаўся ў залежнасці ад той акалічнасці, што памянёныя творы пе-

ракладзены былі ў каталіцкім асяроддзі асобамі, якія, відаць, мала сутыкаліся з пісьменнасцю на кніжнаславянскай мове» [Там жа].

Як адзначыў Я.Ф. Карскі, «адносна першага апавядання нашага зборніка мы павінны ўстанавіць той факт, што яно не Нікадзімава Евангелле, але і не сказанне аб Пакутах Гасподніх вядомых нам рэдакцый. Гэта асобнае апавяданне аб пакутах Ісуса Хрыста, перакладзенае з якогасьці польскага рукапіснага апавядання, складзенага на падставе некалькіх лацінскіх казанняў, аб'яднаных часам даволі штучна. Акрамя ўказаных А. Брукнерам лацінскіх крыніц, можам адзначыць яшчэ ў *Legenda aurea Jacobi de Voragine* апавяданне *Passionis Christi* аб паходжанні Пілата і яго лёсе, якое вельмі нагадвае нашае рукапіснае на той жа прадмет. У складальніка альбо, можа быць, перакладчыка польскага апавядання былі і чэшскія крыніцы» [Карскі, 1897, с. 28].

Разгледзім да прыкладу асабовую лексіку, выбраную з названых твораў, яе генетычныя вытокі і семантычныя асаблівасці.

Лексіка **роднасці і сваяцтва** прадстаўлена ў помніках дадзенай жанравай разнавіднасці наступнымі намінацыямі. Зборны назоўнік *родичи* ўжыты ў значэнні 'родныя, сваякі'; намінацыя праславянскага паходжання *родъ* адзначаецца ў спалучэнні з прыметнікам *человечий* і абазначае чалавецтва ў цэлым; аднак большай актыўнасцю вылучаецца ў помніках паланізм *рожай* (параўн. ст.-польск. *rodzaj* [SJP, II, с. 547]): *хотел вас рожай ваш загубити* [Пак. Хр., с. 20]; лексема ўжыта і ў значэнні 'сукупнасць асоб па якой-н. прымеце': *правый королевскі снѣ как жь был и в рожай шлехетнейшии* [Пак. Хр., с. 226]. У форме множнага ліку лексема абазначае групу людзей, звязаных паміж сабой кроўна-этнічнымі сувязямі.

Спецыфіку ва ўжыванні маюць намінацыі бацькоў. Так, назоўнік *отець* адзначаны ў наступных значэннях: 1) 'прабацька ўсяго чалавечага роду, Адам'; 2) 'бацька'; 3) толькі ў мн. л. 'бацькі народаў, старцы, увогуле продкі'; 4) 'Бог-айцец', а таксама ў складзе зваротка ці як самастойны зваротак; з налагічнай семантыкай лексема ўжыта ў складзе ўстойлівых спалучэнняў *отець небесный, богъ отецъ*; 5) *перан.* 'падтрымка (пра Ісуса Хрыста, да якога звяртаецца Марыя, яго маці, прызнаючы ў ім стварэнне больш высокае)': *ты ми был еси ѿтець. ты был еси ми matka* [Пак. Хр., с. 116]. Як намінацыі маці ў помніках функцыянуюць лексемы *matka* і *matухna* (параўн. ст.-польск. *matka, matухna* [SJP, II, с. 902, 904], ст.-рус. *матѣка*), ва ўсіх кантэкстах абазначаюць выключна Дзеву Марыю: *знали есмо ѿца и маткою іссоваю* [Пак. Хр., с. 316]; выраз *питомая matka* ўжыты ў значэнні 'родная, біялагічная маці'.

Лексема *мужь* абазначае мужчыну, асобу мужчынскага полу, функцыянуе ў помніках апакрыфічнай літаратуры пераважна ў форме *pluralia*; пошлі та моужове оу личбе сорок моужов [Пак. Хр., с. 33]. Фанетыка-марфалагічныя варыянты *жена* (*жона*), *жонка* ўжываюцца і для намінацыі жанчыны, асобы жаночага полу (звычайна ў форме *pluralia*): женам держачим хороугви наклонилисе [Пак. Хр., с. 176], і для абазначэння жонкі: жона его именем прокоула [Пак. Хр., с. 18]; пристоупила к нему ѿдна жонка рекоучи [Пак. Хр., с. 8]. У клічным склоне субстантыў *жоно* фіксуецца як зваротак: не плачи жоно, не плачи ѿлюбеница [Пак. Хр., с. 126].

Асноўная колькасць словаўжыванняў субстантыва *сынъ* (*синъ*) фіксуецца ў дачыненні да асобы Ісуса Хрыста, у складзе ўстойлівых спалучэнняў назоўнік *сынъ* ужываўся для абазначэння прадстаўнікоў роду чалавечага: *сины человеце*, Ісуса Хрыста: *сынъ божий*, яўрэяў: *сыны израгельские*, прарокаў: *сыны пророческие*.

Лексема *дочка*, агульнаўсходнеславянская па паходжанні, ужываецца ў помніках апакрыфічнага зместу як для абазначэння кроўнай спадкаеміцы, так і для абазначэння асобы жаночага полу, блізкай па духу, поглядах якой-н. сацыяльнай, рэлігійнай або этнічнай групе. Лексема *братъ* функцыянуе не толькі для абазначэння асобы мужчынскага полу, сына адных бацькоў, але і для намінацыі члена манаскага ордэна (брата па веры). Зборны назоўнік *братья* (*братия*) абазначае ў помніках сукупнасць вернікаў, паству: *братья* наймилейша... чтеніе которое чоули есте никодем писал [Пак. Хр., с. 38], а таксама сукупнасць, групу апосталаў, вучняў Ісуса Хрыста: арханьел ми-хаел рекль шодше из братьею вашею [Пак. Хр., с. 30]. У помніку «Пакуты Хрыста» дадзены зборны назоўнік ужыты для абазначэння сукупнасці братоў і сясцёр адной сям’і: есмо знали... сѣна езопа тесле из маріи нароже-ного и всю братію его знали есмо [Пак. Хр., с. 166]; а ў тэксе «Аповесць аб трох каралях-валхвах» – для абазначэння сукупнасці манахаў аднаго ордэна: братіа меншаа акгоустінскаа кармеллитове [Валх., с. 47]. Назоўнік *сестра* не з’яўляецца частотным у апокрыфах, выкарыстоўваецца толькі для намінацыі роднай дачкі адных бацькоў: да не был тот штобы ее потешити могль зо всех милых приател ее ани сестры ани іванъ [Пак. Хр., с. 156].

Лексема *дитя*, а таксама фанетыка-марфалагічныя варыянты *дитятко*, *дятко*, *дятятко*, *дятя* ўжывалася для абазначэння малага дзіцяці мужчынскага полу, але ў большасці кантэкстаў функцыянуе для намінацыі Ісуса Хрыста як немаўляткі: хвалите бга бо га хса дятаткомъ нарожего в роуки принал есми [Пак. Хр., с. 26]. Невядомы іншым усходнеславянскім мовам

субстантыў *нароженець*, які з'яўляецца сінонімам адзначанай вышэй лексемы, утвораны ад дзеяслова *народитися*, таксама абазначаў Ісуса Хрыста: **ω** сынъ наимилейший... **ω** пресласный роженче. молитвы бедное матоухны приими [Пак. Хр., с. 116]. Значэнне 'родны, сваяк' адзначана ў адзінкава ўжытай лексеме *ужика* (параўн. ст.-рус. *Ѹжика* = *жжика* – Срезневский, 1912, с. 1165): рек **ω**дин **ω**т слоуг жидовских оужика [Пак. Хр., с. 8].

Шырокім спектрам намінацый прадстаўлена тэматычная група назоўнікаў, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння *асоб у сацыяльных адносінах*. Высокай актыўнасцю ў апакрыфічных творах вылучаецца лексема *человекъ*, якая поруч з агульнапрынятым значэннем 'асоба чалавечага роду': ни с одним члвком не говорите [Пак. Хр., с. 306], ужывалася і для намінацыі Ісуса Хрыста: тотъ члвкъ прѣркъ бжїи есть [Пак. Хр., с. 206]; станоўчую канатацыю лексема набывае ў спалучэнні прыметнікамі *праведный, велебный, прекрасный*, адмоўную – пры спалучэнні з ад'ектывамі *злосный, прелихий* і інш. Абстрэма *человечество* ўжываецца для абазначэння зямной, цялеснай сутнасці Ісуса Хрыста: ажъ штобы его блгословленое бжство мощно не стало. а члвчства бы не оуспомогало [Пак. Хр., с. 76]. Форма *pluralia* ад аналізуемага субстантыва *люди, луди* ўжываецца ў помніках дадзенага жанравага зместу з для абазначэння вялікай колькасці асоб, аб'яднаных якой-н. прыметай (этнічнай, маральнай або амаральнай): *собрание людей, люди ваши, великость людей, збежание людей, грешные люди, беззаконные люди, люди жидовские, люди окрутные, люди светые, люди добреи воли, люди сторонние* 'тыя, хто прыехаў аднекуль', *люди лесныя* 'людзі, якія жывуць у лесе', *люди злой воли албо злостници, люди духовные* 'духавенства', *люди свецке* 'міране', *люди усточные* 'жыхары ўсходніх краін', *люди христианские, людъ сличный, людъ препочесный, люди посполитые* і пад. У якасці этнонімаў-канфесіёнімаў ў помніках функцыянуюць спалучэнні тыпу *людъ жидовский, людъ израгельский, людъ божий, людъ татарский, людъ поганский*. Ад'ектыў *людский* адзначаны з семантыкай 'які мае адносіны да людзей'. Для намінацыі сходу вялікай колькасці людзей ужываюцца субстантывы *собрание, толпа* і *зборъ*.

З этнонімаў самым частотным з'яўляецца назоўнік *жидь (жидовинь)*, семантыка якога спалучае ў сабе і рэлігійную, і этнічную семы; пераважна лексема ўжываецца ў форме *pluralia (жидова, жидава, жидове)* і, улічваючы антыўдзейскую скіраванасць помнікаў апакрыфічнага зместу, спалучаецца са словамі з адмоўнай семантыкай: *незбедные жидава, поганские сѣве, превротных жидов, немилостивые а окрутные жидова, бедные а беззаконные жидова, жидова ωт оужовъ оукоушени, ганебные жидова, невернымъ*

жидомъ і інш. Шырокім спектрам ужывання характарызуецца і прыметнік *жидовский*, які сустракаецца ў наступных спалучэннях: *старци, детки, сынове, законници, капланы, люди, княжаты жидовские, место жидовское, людъ жидовский, толпа жидовская, собрание жидовское, слуги жидовские, король, князь, царь жидовский* (пра Ісуса Хрыста), *письмо жидовское, церковь жидовская* і г.д. Сукупнасць яўрэяў намінуецца ў помніках абстрактнай *жидовство*. Сярод іншых этнонімаў, адзначаных у апакрыфічных тэкстах, можна назваць лексемы *египтянинъ* і *римлянинъ*, абодва ўжываюцца выключна ў форме *pluralia*. У помніку «Аповесць аб трох каралях-валхвах» этнонімаў зафіксавана значна больш, амаль усе яны называюць прадстаўнікоў усходніх народнасцей: *аквисгранинъ, бадвинъ (бадвынъ), армянинъ (армеининъ, армеининъ, арменинъ), грекъ, египтянинъ, индианинъ (индиянинъ), иудеи (иудеининъ, иуда), колнианинъ (жыхар Кёльна), орабъ, парсь (парсиянинъ, парсианинъ), халдей (калдеи), муринъ, нубианинъ (нубиенинъ), сараценинъ (сораценинъ), сырианинъ, сурианинъ, тарсианинъ, татаринъ, турокъ, угръ, фригъ, фризь, цилицианинъ*.

Асобныя словы, якія характарызавалі сацыяльныя адносіны ў старажытным грамадстве, у якасці адной з сем маюць узроставаю характарыстыку асобы. Так, лексемы *девка* і *девица* ўжываюцца для намінацыі Марыі, маці Ісуса Хрыста, акцэнтуючы яе цнатлівасць, але без стылістычнай дыферэнцыяцыі: **в** سموтнага матко **в** жалостнага девко [Пак. Хр., с. 146]. Лексема *девка* мае другое значэнне ‘маладая жанчына, служанка’: дэвкі домове вѣдали бег небесныи [Валх., с. 41]; у якасці сіноніма ўжыты назоўнік *молодица*: коли люди видели мрїю молодикоу на **в**слици сегдашоу [Валх., с. 44].

Спецыяльнай увагі патрабуе адлюстраванне спецыфікі функцыянавання лексем *панъ* – *панна* і *господинъ* – *госпожа*. У пераважнай большасці кантэкстаў помніка «Пакуты Хрыста» лексема *панъ* (параўн. польск. *Pan* [SJP, IV, с. 30]) выкарыстоўваецца для намінацыі Ісуса Хрыста; частотным з’яўляецца спалучэнне *панъ богъ*: пан бог із неба посмотрел [Пак. Хр., с. 29]. Толькі спарадычна лексема ўжываецца для намінацыі асобы вышэйшага саслоўя, гаспадара, і то ў складзе ветлівага зваротка: рекоучи пане по томуо ходи... гсне по томуо ходи [Пак. Хр., с. 17]. У тэксце «Аповесць аб трох каралях-валхвах» частотным з’яўляецца другое значэнне дадзенай лексемы, пераважна ў спалучэнні *панове земскии*, акрамя таго, у гэтым жа помніку дадзена лексема адзначана ў значэнні ‘валадар’: *панъ индийский*. Дэрываты жаночага роду *панна* і *пани* (параўн. польск. *panna* [SJP, IV, с. 37] і *pani* [SJP, IV, с. 34]) таксама функцыянуюць з пэўным семантычным абмежаваннем

у аналізуемых помніках пісьменнасці: яны ўжываюцца для намінацыі Дзевы Марыі, маці Ісуса Хрыста: панна марія... роуки свое оузгору подносила [Пак. Хр., с. 14]; названым субстантывам часта спадарожнічаюць прыметнікі са станоўчай, можна сказаць, узвышанай канатацыяй: *пани аньельская, счастливая и благословенная пани, пани славы, пани веселия, пани велебная, милостивая панна, наймилейшая (наймилостившая) панна*.

Назоўнік *господинъ* таксама ўжываецца пераважна для намінацыі Ісуса Хрыста: погребли гснa запечатованъ есть гроб [Пак. Хр., с. 156]; лексема спалучаецца з азначэннямі *милостивый господинъ, господинъ милосердия, верхний господинъ*. Часам сустракаецца ў значэнні ‘Бог, стваральнік свету’. Дэрыват жаночага роду *госпожа (госпажа)* функцыянуе для абазначэння Дзевы Марыі: *госпожа милосердия, наймилейшая (милостивая, наймилостившая) госпожа*. У тэксце аб трох каралях-валхвах сустракаецца спалучэнне *господинъ богъ*.

Спецыфічнае адценне значэння надаюць кантэксты лексемам *король, царь і цесарь*. Назоўнік *король* і рэдкі ва ўжыванні яго няпоўнагалосны варыянт *крьоль* (параўн. польск. *król* [SJP, II, с. 566]) ужываецца для абазначэння Ісуса Хрыста як караля іўдзейскага, кантэкстуальна спалучаецца з наступнымі словамі: *король славы, король жидовский, король израгельский*. Лексема адзначана і ў значэнні ‘вярхоўны валадар краіны, земляў, дзяржавы’. У помніку «Аповесць аб трох каралях-валхвах» лексема *король* з’яўляецца адной з самых частотных, перад усім для намінацыі асоб каралёў-валхваў: тыи три королеве так з великими скарбы с пыхою и с прекраснымъ ѿднемь и людомъ и розмаитыми спижами се... готовали [Валх., с. 48]; лексема адзначана і ў значэнні ‘вярхоўны кіраўнік, уладар’: зо всех прекрасных добытковъ короли и земскіе панове беруt з вечера свои доли [Валх., с. 44]; у названым помніку ўзгадваюцца *король нубский (нубианский), король жидовский* (і Ісус Хрыстос, і Ірад, і Езехія), *король Иудеи, король парсамии, король израгельский* (пра Давіда), *король индийский, король усточный, король кгодоліе*; Бога намінуюць *король верхний, король небесный*; лексема ўваходзіць і ў склад намінацыі рэлігійнага каталіцкага свята *день трехъ королевъ*. Высокая частотнасць ужывання поўнагалоснай формы падкрэсліваецца і наяўнасцю дэрыватаў *королевая* (параўн. польск. *królowa*), *королевский, королевство, королевати*. Спецыфіка выкарыстання аўтарам лексемы *царь* і яе вытворных *царство (царьство), царствовать, царьский* абумоўлена тым, што семантычнае поле іх звязана непасрэдна з асобай Ісуса Хрыста: **ц**рѣа вашего оукрижоую **ц**тповедели жидове мы **ц**рѣа не держимы толко цесарѣ [Пак. Хр., с. 9]. Назоўнік *царство* ўжыты

ў значэнні ‘нябеснае цараванне Ісуса Хрыста’. У аповесці аб трох каралях-валхвах лексема *царь* сінанімічная лексеме *король* ў значэнні ‘валадар’: *корола* або *цѣ* вѣроуеть [Валх., с. 53].

Для намінацыі ўшанаваных грамадствам асоб, якія выконвалі кіраўнічыя функцыі, ужываліся лексемы *патриархъ* (*патриярхъ*), *мудрецъ* і *старецъ*; лексема *старецъ* функцынуе пераважна ў форме *pluralia* і ўжываецца ў значэнні ‘кіруючая асоба, ушанаваная грамадствам’, кантэкстуальна названаму субстантыву спадарожнічаюць выразы *княжата церковные, капланы, мистрове церковные, писменници*. У форме адзіночнага ліку лексема *старецъ* ужыта ў дачыненні да Святога Сімяона і ў гэтым выпадку канатацыя ‘чалавек сталага ўзросту’ становіцца вядучай. Шырокім семантычным спектрам валодае лексема заходнееўрапейскага паходжання *мистръ* (< польск. *mistrz* [SJP, II, с. 999] < ням. *Meister*), яна адзначана ў значэннях 1. ‘гаспадар’: *мистръ мой симевнъ молвил* [Пак. Хр., с. 32]; 2. ‘кіраўнік, настаўнік’: дал... за мистра оучня [Пак. Хр., с. 13]; 3. ‘рэлігійны служачы, святар-іўдзеі’: *мистрове цѣковные* [Пак. Хр., с. 37]; 4. ‘як зваротак да Ісуса Хрыста’: *мистроу геліашъ еси ни ѿтповедел не есми геліаш але есми ісс назареискіи* [Пак. Хр., с. 376]. Назоўнік *староста* (параўн. ст.-руск. *староста*, ст.-польск. *starosta* [SJP, VI, с. 397 у 4 знач.] у творы «Пакуты Хрыста» функцыянуе выключна для абазначэння Понція Пілата: *велебный староста оумыл роуки свое* [Пак. Хр., с. 346], што адпавядае значэнню ‘вышэйшы кіраўнік дадзенай мясцовасці, намеснік імператара або кіраўніка дзяржавы ў дадзеным рэгіёне’. У аповесці аб трох каралях-валхвах зафіксаваны наступныя намінацыі кіруючых асоб, асоб прывілеяванага саслоўя: *бояринъ* (параўн. ст.-руск. *богаринъ*) ‘баярын’, *воевода* (параўн. ст.-руск. *воевода*), *двурядитель* (параўн. ст.-польск. *rzędziciel* [SJP, V, с. 804]) ‘распарадчык’, *кграбя* (параўн. ст.-польск. *grabia, hrabia* [SPXVI, VIII, с. 81–82] < чэшск. *hrabě* < с.-в.-н. *grave* [Булыка, 1978, с. 151]) ‘уладарны князь’, *моцяръ* (параўн. ст.-польск. *moćarz* [SJP, II, с. 1021 у 2 знач.] ‘уладар’, *оправца* (параўн. ст.-польск. *oprawca* [SJP, III, с. 812 у 3 знач.] ‘выканаўца’, *рядитель* (параўн. ст.-польск. *rzędziciel* [SJP, V, с. 804]), *радникъ* ‘распарадчык, апякун, дарадчык’ (параўн. ст.-польск. *radnik* [SJP, V, с. 463]), *урядникъ* (параўн. ст.-польск. *urzędnik* [SJP, VII, с. 359]) ‘кіраўнік’, *чесникъ* (параўн. ст.-польск. *cześnik* [SPXVI, IV, с. 167]) ‘саноўнік’, *шляхтиць* (параўн. ст.-польск. *szlachcic* [SJP, VI, с. 628]) ‘прадстаўнік прывілеяванага саслоўя, роду’, дэрыват – *шляхтицяныты* ‘дзеці шляхціча’.

Пэўную спецыфіку ва ўжыванні і функцыянаванні маюць лексемы – назвы асоб па прафесіі. Так, сярод намінацый вайскоўцаў адзначаны наступ-

ныя: *ритерь* (*ритерь*, *рытерь*) ‘рыцар’, лексема ўжываецца для абзначэння вартаўнікоў Пілата, якія ўкрыжоўвалі Ісуса: ритери короуноу ис терновіа оузложили на голову его [Пак. Хр., с. 32]; адзначаны таксама прыналежны прыметнік *рытеровъ*; *хоружий* (*хуружий*) (параўн. польск. *chorąży* [SPXVI, III, с. 288]) ‘салдат, абавязкам якога было насіць воінскі сцяг’: поклонилисе хѣроужійи ис хороугвѣми [Пак. Хр., с. 176]; *центуріе* (польск. *centuryja* [SPXVI, III, с. 154] < лац. *centuria*) ‘сотнік’: оувидевши центуріе которыи противъ стояль што ся деяло [Пак. Хр., с. 22].

У помніках апакрыфічнага зместу адзначаны наступныя намінацыі асоб па прафесіі ці родзе заняткаў: *дверница* ‘вартаўніца’: мовила дверница петрови чи ты *ѡт* оучновъ его еси [Пак. Хр., с. 7]; *докторь* (польск. *doktor* [SPXVI, V, с. 274]) ‘вучоны, адукаваны чалавек, знаўца канонаў, у першую чаргу, рэлігійных’: рекли емоу мистрове докторове и писменници [Пак. Хр., с. 316]; *жолдакъ* (параўн. ст.-польск. *zoldak* [SJP, VIII, с. 715] ад *zold* ‘плата за вайсковую службу’) ‘наёмны салдат’; *коваль* ‘каваль’: коваль старостою выбрали [Валх., с. 89]; *лекарь* ‘лекар, урач’ (польск. *lekarz* [SJP, II, с. 708]): был некакий лекарь который оуси болечки ѡдным словом оуздоравлиет [Пак. Хр., с. 236]; *мельникъ* ‘млынар’: некторѣю девкою именем пила дочкою некакого мельника телеснее позналь был [Пак. Хр., с. 226]; *рыболовь* (*риболовь*) ‘рыбак’ (параўн. ст.-рус. *рыболовь*): ѡдного оубогого... рыболова... полецашь ее слоузе [Пак. Хр., с. 126]; *сторожь* (*сторожь*) (параўн. ст.-рус. *сторожь*) ‘вартаўнік’: сторожи приставили ритери ратѣша моего [Пак. Хр., с. 31], лексема адзначана і ў пераносным значэнні: боуди сторож его [Ісуса – І.Б.] [Пак. Хр., с. 2], аньель сторож райскій [Пак. Хр., с. 27]; *писменникъ* (параўн. ст.-рус. *письменникъ* толькі з 1686 г. [Словарь русского языка XI–XVII вв., 1989, с. 56]) ‘адукаваны, ушанаваны грамадствам чалавек, член грамадскай рады’: пошли кѣжата капланскага и старци и мистрове цѣковные и писменники до домѣ никодемова [Пак. Хр., с. 37]; блізкая папярэдняя па значэнні лексема *писарь* (параўн. ст.-польск. *pisarz* [SJP, IV, с. 206]) ‘перакладчык, перапісчык’: ѡриенес... писари при собе держал которе соуть его кѣги... пописывали [Валх., с. 83]; *тесле* (параўн. ст.-польск. *cieśla* [SPXVI, III, с. 506]) ‘цясляр’: сѣа езопа тесле из маріи нарожоного [Пак. Хр., с. 166]; *судия* (*судья*) ‘суддзя’: посмежали его кнѣжата капланскага и старци и соудіе ихъ [Пак. Хр., с. 216]; *сведка* (*святка*) (параўн. ст.-польск. *świadek* [SPXVI, VI, с. 766]) ‘сведка’: тогды два светки пристоупивши рекли. тотъ молвил скажите костел тот роуками дѣланный [Пак. Хр., с. 8]; *вогомистрь* (< польск. *wachmistrz* [SJP, VII, с. 440] < ням. *Wachmister*) ‘ахоўнік’: такъ лихо его милости вогомистра держат [Пак. Хр., с. 7]; *школастикисъ* (< польск.

scholastyk [SJP, VI, с. 46] < лац. *Scholasticus* [Булыка, 1978, с. 314]) ‘схаластык, гісторык’ і *историкъ* (ст.-рус. *историкъ*) ‘гісторык’: поведаяом... историкъ школастикисъ [Пак. Хр., с. 236]; *ученикъ, учень (учьнь)* ‘вучань’ (параўн. ст.-рус. *ученикъ*, ст.-польск. *uczeń* [SJP, VII, с. 223]): видели есмо ис одиннадцатью ѿчны своими говорачого [Пак. Хр., с. 356]; лексема *посоль* ужывалася ў значэннях ‘пасланнік’: вѣли ѿтповеденіе послове штобы нашли а искали карина аленція [Пак. Хр., с. 33] і ‘пасланнік Бога (пра архангела Гаўрыіла)’: во имени посла приходши исъ царьства небесного [Пак. Хр., с. 36]. Лексема *молодецъ* ужыта ў значэнні ‘слуга’: молодци носили мене на ложи [Пак. Хр., с. 206]; *участникъ* (параўн. ст.-польск. *uczestnik* [SJP, VII, с. 224]) ‘удзельнік, член якога-н. таварыства’: милостивый бог... участников своего црства тебе оучинити хотел [Пак. Хр., с. 16].

Сярод іншых намінацый асоб па прафесіі і роду заняткаў у аналізуюмых тэкстах сустрэліся наступныя: *водца* (ад *водити*) ‘правадыр’, *жекглярь* (параўн. ст.-польск. *żeglarz* [SJP, VIII, с. 702]) ‘марак’, *заказникъ* ‘аканом’, *звездозорца* (параўн. ст.-руск. *звѣздозьрьць*) ‘астролаг, астраном’, *купецъ, мытарь* ‘мытнік’, *перевозникъ* ‘лоцман’, *проводникъ, толки і толмачъ* ‘перакладчык’ (параўн. ст.-польск. *tolmacz* [SJP, VII, с. 77]; венг. *tolmács* < тур. *Tilmaç* [Булыка, 1978, с. 322]), *торговецъ*: колиж тыи три королеве... через проводники и толки на гороу вансъ... прешли [Валх., с. 57]; соуды без доброго перевозника албо жекгларъ тамо перейти не могоут [Валх., с. 886].

Значнае месца ў лексічным малюнку тэкстаў дадзенай жанравай разнавіднасць належыць *асабовым намінацыям, звязаным з рэлігійнай дзейнасцю і рэлігійнымі ўяўленнямі*. Адметнасцю ўжывання ў тэкстах апокрыфаў характарызуюцца лексемы, што абазначаюць асоб, якія займаюць рэлігійныя пасады: *бискупъ* (< польск. *biskup* [SPXVI, II, с. 153] < чэшск. *biskup* < ням. *bischof*), у помніку «Пакуты Хрыста» лексема ўжыта ў значэнні ‘іўдзейскі першасвяшчэннік’: люд твои и бискупове твои выдали ми тебе [Пак. Хр., с. 19]; *владыка* (параўн. ст.-рус. *владыка*) ‘патрыярх, вышэйшы свяшчэнны сан у іўдзеяў (пра Святога Сімяона)’: *вѣць наш симевнь... рекль... нине ѿтпоущаеши слоугоу твоего вѣдкоу* [Пак. Хр., с. 276]; *диаконъ* (параўн. ст.-рус. *диаконъ* < грэч. *διάκονος*) ‘іўдзейскі святар’: каплан иакгелоус *діакон* [Пак. Хр., с. 356]; *казнодей* (параўн. ст.-польск. *kaznodzieja* [SPXVI, X, с. 22]) ‘прапаведнік’: *черес казнодее докторы и кармелиты набожнство починаеть вѣдцьвитати* [Валх., с. 90]; *капланъ* (< польск. *kaplan* [SPXVI, X, с. 83] < чэшск. *kaplan* < лац. *capellanus*), сінанімічная папярэдняй лексеме: *пытали ихъ капланы рекоуче кажите намъ гавно видели есте йсса на горе ѿливетней* [Пак. Хр., с. 19]; капланам у помніку «Пакуты Хрыста» названы і Святы

Сімяон, там жа адзначана і словазлучэнне *врядный капланъ*; прыметнік *капланский (капланський)* (параўн. ст.-польск. *kapłański* [SPXVI, X, с. 96]) ужываецца выключна ў множным ліку ў складзе словазлучэння *княжата капланские*, якое называе таксама іўдзейскіх святароў. У якасці ўшанаваных іўдзейскім грамадствам асоб, якія прымалі ўдзел у сацыяльным кіраванні, у помніках апакрыфічнага зместу ўжываюцца субстантывы *законникъ, писменникъ, старецъ*: сабралісе кнѣжата капланскага і старцы і писменници ис законники [Пак. Хр., с. 346]; спалучэнне *законный докторъ* абазначае знаўцу іўдаізму. Гебраізм *рабе (рябе, рабей, рябей)* (параўн. ст.-польск. *rabbi, rabi* [SJP, V, с. 455]) ужываўся ў значэнні ‘раві’: *ѡтповѣдели рабей адда рѡбей пиенас а рѡбей акгенсъ* [Пак. Хр., с. 326]. У помніках адзначаны таксама лацінізмы *кановникъ, каноникъ, кармелитъ, латынникъ, месиашъ, мнихъ, опать, папа, прелать, преоръ*, а таксама лексемы, якія маюць вытокі са старажытнагрэчаскай мовы: *архиепископъ, епискупъ, евангелиста, игумень, попъ, субдиаконъ*.

Лексема *апостоль* (параўн. ст.-рус. *апостоль* ад грэч. *απόστολος* ‘пасланнік’) ужыта ў значэнні ‘адзін з дванаццаці вучняў Хрыста’: бог... вечерѡл исъ апостольми своими [Пак. Хр., с. 5], у тым ліку і для абазначэння Іуды: *продаль еси мистра... который тебе выбрал апслом* [Пак. Хр., с. 16]. Адзначаны ў помніках і прыметнік *апостольский* як частка намінацыі святога Пятра – *княжа апостольское*. Субстантыў *пророкъ (параўн. ст.-рус. пророкъ)* ужываецца для абазначэння старазапаветных прарокаў: *пророкъ илиа, пророкъ давидъ, isaia пророкъ*, а таксама ў спалучэнні *патриархове и пророкове*; адзначаны і дэрываты *пророковати, пророческий (ѡт сѣвъ прѣчскѣхъ)*: *вола бѣга ѡтца и пророчества сѣтых пророковъ* [Пак. Хр., с. 3]. Адзінкавую фіксацыю мае лексема *креститель* (параўн. ст.-рус. *креститель*), ужытая для намінацыі Іаана Хрысціцеля: *пришел некѣи поустиничок... и реклъ есмь ѣванъ крестител* [Пак. Хр., с. 276].

Да назваў асоб у залежнасці ад прыналежнасці да пэўнай плыні веравызнання адносяцца наступныя намінацыі: *христианинъ*: *потом бѣжѣю волею албо некогого хрестѣанина доражением его ис оное соукне исволочи велѣл* [Пак. Хр., с. 246]; у помніку «Аповесць аб трох каралях-валхвах» хрысціяне названы як *препоясанци* з удакладненнем этымалогіі слова: *хрестѣанов преподасанци зовоут занюж платом льнѣным соут преподасаны* [Валх., с. 796]; *поганинъ* ‘язычнік, нехрысціянін’: *мы за правдоу погани есмо* [Пак. Хр., с. 176]; у помніку адзначаны і вытворны прыметнік *поганский* (напрыклад, *розбоица поганский*) і субстантыў *поганство (паганство)*, ужыты ў значэннях ‘паганская вера, звычай’: *на выѡвленіе поганства* [Пак.

Хр., с. 26] і ‘сукупнасць нехрысціян, язычнікаў’: звати оусе поганство коу вѣре своей [Пак. Хр., с. 28]; назоўнік жаночага роду *паганка* адзначаны ў значэнні ‘язычніца, нехрысціянка’: з отца жида и матки паганки нарожонаго [Валх., с. 456]; этнонім *жидъ* таксама функцыянуе для абазначэння асобы іўдзейскага веравызнання.

Сярод тэонімаў і намінацый чыноў нябеснай іерархіі ў помніках апакрыфічнага зместу адзначаны наступныя намінацыі. Самы вялікі індэкс частотнасці належыць лексеме *богъ* і вытворным ад яе адзінкам. Яна ўжываецца перад усім для абазначэння Ісуса Хрыста ў спалучэнні з прыметнікамі *наиласкавиий, милостивый, усимилостивый, живой* і інш. Частка кантэкстаў сведчыць аб абазначэнні гэтай лексэмай Бога-айца як асобы Святой Тройцы: *богъ отецъ, верхний богъ, верхний царь*, а таксама іўдзейскага Бога: *бог ваш который вынал вас ись твердое слоужбы египетское* [Пак. Хр., с. 21]; *троижды оу год бгоу десѣтиноу даваючих* [Пак. Хр., с. 316]; адзначана і словазлучэнне *богъ жидовский*. Выраз *богъ надъ боги* ўжыты зноў-такі ў дачыненні да Ісуса Хрыста: *бог над боги. не толко иж оумывал ноги оуѣнком своим. але теж и терпливости своее не запомнелъ* [Пак. Хр., с. 5]. Сінонімамі да аналізуемай лексемы з’яўляюцца субстантывы *творитель* і *творца* (параўн. ст.-рус. *творьць*, ст.-польск. *twórca* [SJP, VII, с. 181]). У якасці намінацый Ісуса Хрыста адзначаны паланізмы *откупитель* (параўн. ст.-польск. *odkupiciel* [SJP, III, с. 613 у 2 знач.]) і *збавитель* (*избавитель*) (параўн. ст.-польск. *zbawiciel* [SJP, III, с. 376]): *пришол еси к нам ѡткупителю свѣта* [Пак. Хр., с. 26]; *тогда избавител свѣта... рекль* [Пак. Хр., с. 30]; *вышли есмо Ѳси из збавителем нашим* [Пак. Хр., с. 30]. Улічваючы моцную эмацыянальнасць, сімвалізм і метафарычнасць сярэднявечнай заходнеўрапейскай літаратуры, зразумелай становіцца вялікая колькасць метафар, ужытых у дачыненні да біблейскіх постацей. Аб Ісусе Хрысце мы чытаем: *король (царь) славы, всего света сласная мудрость, солнце краснейшее, навыишее богатство вельможности, велебный и прекрасный человек, пресветая и пречистая душа, зеркало всего света и всего округа, дивъ надъ дивы, отче милосердия и потешения*; аб Дзеве Марыі: *пани славы, пани веселия, криница милости, жила милосердия, светлость небесная, пани ангельская, всехъ девиць жемчугъ* і інш. У апокрыфах адзначаны і дэрываты ад лексемы *богъ*: назоўнік *божество* (*божество*), які ўжываўся ў значэнні ‘нябесная сутнасць Ісуса Хрыста (у супрацьпастаўленні да субстантыва *человечество* – яго зямной сутнасці)’: *через замкнуутые двери до апостолов оушол а то оусе его божество оучинило* [Пак. Хр.,

с. 256]; а таксама ад’ектыў *божій*, які ў пераважнай большасці кантэкстаў ужываецца для абазначэння асобы Ісуса Хрыста, сустракаюцца спалучэнні *людь божій, божая темность (темница), милосердие божие, пророкъ (аньель) божій, боранекъ божій, matka божья, воля божья* і інш. У якасці намінацыі трэцяй асобы Святой Тройцы ў помніках апакрыфічнага зместу адзначана спалучэнне *святый духъ*: ты еси говорил через духа сѣго [Пак. Хр., с. 3]; у спалучэнні з прыметнікамі *злый, смердячий* лексема *духъ* ужываецца з негатыўнай смантыкай як сінонім для назоўнікаў *бесъ, дьяболъ* і пад.; субстантыў *духъ* адзначаны і ў значэнні ‘душа’: ѿче в роуце твои полецаю духа своего [Пак. Хр., с. 13]. Лексема *тройца* (параўн. ст.-польск. *Trójca* [SJP, VII, с. 117]) мае адзінкавыя фіксацыі: проздоровенье тебе и зражы сѣоу тройци принесль есми [Пак. Хр., с. 4].

Паралельна ўжываюцца ў помніках дадзенага жанравага кірунку лексемы *ангель* (параўн. ст.-рус. *аньгель* < грэч. *ἀγγέλос*) і *аньель (аньель)* (параўн. ст.-польск. *anijol* [SPXVI, I, с. 170]): оуказалсе емоу ангел з неба [Пак. Хр., с. 56], сѣтые аньелове сошлисѧ [Пак. Хр., с. 15], аналагічна – і прыметнікі *ангелский, аньельский*. У якасці сінонімаў да адзначаных субстантываў адзначаны спалучэнні *воевода райский, сторожь райский*. Маюць месца ў помніках апакрыфічнага зместу і варыянты *архангель, арханьель* (параўн. ст.-рус. *архангель* < грэч. *αρχάγγελος*, ст.-польск. *archanijol* [SPXVI, I, с. 202]) у спалучэнні з онімамі *Гавриль, Михаилъ (Михаель)*. Сукупнасць анёлаў абазначаецца спалучэннем *коры ангелские* (параўн. ст.-польск. *chór, kor*).

З негатыўнай смантыкай у помніках апакрыфічнага зместу функцыянуюць наступныя лексемы: *антихристь* (параўн. ст.-рус. *антихристь* < грэч. *αντιχριστος*), лексема ўжываецца спарадычна, пераважна ў складзе спалучэння *пришествие антихристова; бесъ* (толькі ў форме *pluralia*): полишившисе сотоноу... и всех беззаконных оу пекле из бесы [Пак. Хр., с. 30]; адзінкавыя фіксацыі мае таксама лексема *дьяболъ* (параўн. ст.-польск. *diabel, dyjabel* [SPXVI, V, с. 4; VI, с. 273] < лац. *diabolus*): видели есте дьябла звитеженого и потоупленого [Пак. Хр., с. 30], перакрываюцца традыцый *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Lacina* назіраецца ў паралельным функцыянаванні дэрывагаў *дьябельский (дьябольский)/дьяволский, дьябольство/дьявольство* ‘д’ябальскія сілы’, ‘чартаўство’; лексема *сотона (самона)* (< лац. *satan* < грэч. *σατάν* < яўр. *satan*) ‘найгалоўнейшы злы дух; вярхоўны д’ябал’: рекль емоу сотона ꙗ есми его коусил [Пак. Хр., с. 266], гэта лексема часта сустракаецца ў складзе спалучэнняў *сотона князь смерти, сотона князь темности*, а таксама ў складзе метафарычных зваротаў *князь затрачения, князь согрешения, ангеловъ божихъ посмевание, вплевание праведныхъ*,

звоздь пекелный і інш. Для назвы злога духа, д'ябла, які знаходзіцца ў пекле, функцыянае субстантыў *пекелникъ* (параўн. ст.-польск. *piekielnik* [SJP, IV, с. 146]), у сінанімічныя адносіны з якім уступае даволі частотны назоўнік *пкель* (*пъкель*) (параўн. ст.-польск. *pkiel* [SJP, IV, с. 216]), гэта лексема ўжываецца ў спалучэнні з лексікай перцэптыўнага характару і вербальнай перадачы інфармацыі: *реклъ пъкел, задрыжалъ пъкел, оувиделъ пъкел* і пад.; сінонім – назоўнік *вельзеулъ* (параўн. ст.-рус. *вельзаѡль* < грэч. Βεελζεβούλ): **ѡ**ни рекли оу вельзеѡл кѡзи дьѡболском [Пак. Хр., с. 166].

У помніку «Аповесць аб трох каралях-валхвах» ужыта вялікая колькасць намінацый прадстаўнікоў розных плыней веравызнання, у асноўным адгалінаваных ад хрысціянскага вучэння. Агульнае значэнне ‘вераадступнік, ерэтык’ зафіксавана ў субстантываў *кацерь* (параўн. ст.-польск. *kacerz* [SPXVI, X, с. 7] < лац. *cathari* < грэч. καθάρως) і *одщепенець* (*отщепенець*). Большасць намінацый такога кшталту этымалагічна ўзыходзіць да ўласнага імя заснавальніка той ці іншай секты або імя святога, у гонар якога секта названа, зрэдку – да назвы мясцовасці, у якой пачала функцыянаваць: *аррианинь* (Арый), *георгианинь* (*еворгианинь*, *еоркгианинь*, *кгеорькгианинь*, *кгеорькгеянинь*) (Георгій), *якибитъ* (Якаў), *исмы* (*измы*), *иссабы*, *квинафъ*, *компотъ*, *мандополинъ*, *марронинъ* (Мар Марон), *марроминъ*, *несторинъ*, *несториянинъ* (Нестар), *николаитъ*, *николаита* (Мікалай): Далей тыи оуси преречоныи хрестіаны. и кацере армеіане еворгіане солдане **ѡ**кобите николаите марроните сыріане компоты исмы грекове несторины и мандополи и всѡ пререченаѡ [Валх., с. 846].

З негатыўнай семантыкай ужываюцца таксама кампазіты *чорнокнижникъ* (параўн. ст.-рус. *чорнокнижникъ*, ст.-польск. *czarnoksiężnik* [SPXVI, IV, с. 10]) і *чародейникъ* (параўн. ст.-рус. *чародѣйникъ*, ст.-польск. *czarodziejnik* [SPXVI, IV, с. 18]): были тамо злосники а чародѣйници [Пак. Хр., с. 20]; говорили есмо иже чорнокнижникъ есть [Пак. Хр., с. 18].

Значную групу асабовых намінацый, зафіксаваных у помніках агіяграфічнага зместу, складаюць словы з эмацыянальна-ацэначнай канатацыяй. Сярод лексем з дадатнай, станоўчай семантыкай, якія павінны расчуліць чытача, выклікаць у яго пачуццё суперажывання героям, адзначаны наступныя намінацыі. *Бедникъ* (параўн. ст.-польск. *biednik* [SPXVI, II, с. 119]) ‘бядак’: ты бедникоу за тридцать пѣнаѡзей проданъ ест [Пак. Хр., с. 16]; форма жаночага рода дадзенага субстантыва сустракаецца толькі ў словах Дзевы Марыі, маці Ісуса: беда ми бедници, сласно ми ест оумрети бедници [Пак. Хр., с. 11, 116]; у якасці сіноніма да адзначанага субстантыва выступае назоўнік *несчасница* (параўн. ст.-польск. *nieszczęsnica* [SJP, III,

с. 345]), які ўжываецца, каб падкрэсліць душэўны стан Дзевы Марыі: беда мне несчасніцы [Пак. Хр., с. 116]; субстантыў *несчаснікь* (параўн. ст.-польск. *nieszczęśnik* [SJP, III, с. 345]) выкарыстоўваецца для абазначэння няшчаснай асобы: не вѣдал еси несчаснікоу ижъ та кров невинна была [Пак. Хр., 16]. Лексема *бездеткня* (параўн. ст.-польск. *bezdzietny* [SJP, I, с. 122]) абазначае жанчыну, якая не мела дзяцей: благословенные бездѣткіне. которые не родили. а благословенные гроуди которые не кормили [Пак. Хр., с. 10]. Як сінонімы функцыянуюць назоўнікі *другъ* (параўн. ст.-рус. *дрѹгъ*) і *приятель* (*приатель*, *приятель*) (параўн. ст.-польск. *przyjaciel* [SJP, V, с. 294]) ‘сябра’, першая мае адзінкавую фіксацыю: некагораго друга албо слѹгоу своего... до цесарѡ послал [Пак. Хр., с. 236], другая ўжываецца і для абазначэння прыхільніка каго- або чаго-н.: не еси приѡтель цесарскій [Пак. Хр., с. 21]. Назоўнікі *серединникь* (ад *середина*) і *слутьца* (*слутьца*) (ад *злучати*, *случати*, параўн. ст.-польск. *złączyć*) ужыты для намінацыі асобы, якая аб’ядноўвае каго- або што-н.: который есть нине твои серединник албо злоутьца [Пак. Хр., с. 2]; слоутьца и серединникь матки и сына [Пак. Хр., с. 2]; блізкае значэнне мае і субстантыў *полеценникь* (параўн. ст.-польск. толькі *poleciciel* [SJP, IV, с. 527]) ‘асоба, якой давяраюць каго- або што-н.’: занюж твои преневѣрный полеценникь албо сторож оужо твое наймилейшее дѡтко продал жидомъ [Пак. Хр., с. 2]. Лексема *пустынничокъ* (ад *пустынный*) абазначае Іаана Хрысціцеля: пришол некаторий какбы поустынныйчок... рекль ѡ есми ѡванъ который хса христил [Пак. Хр., с. 26]. У кранальным дыялогу паміж Марыяй і Ісусам ужыты субстантывы *облюбенець* (параўн. ст.-польск. *oblubieniec* [SJP, III, с. 477]) і *облюбеница* (параўн. ст.-польск. *oblubienica* [SJP, III, с. 476]), якія маюць узнёслае, паэтычнае значэнне ‘абранец, закаханы’: ты был еси ѡблюбенець... ѡблюбенца ѡпоушаю на роженіе. и все трачоу [Пак. Хр., с. 116]; не плачи жоно не плачи ѡблюбеница [Пак. Хр., с. 126]. Назоўнік *откупитель* (параўн. ст.-польск. *odkupiciel* [SJP, III, с. 613 у 2 знач.]) функцыянуе для намінацыі Ісуса Хрыста і ўжываецца ў спалучэнні *откупитель света* ў якасці сіноніма да лексемы *избавитель*. Паланізмам з’яўляецца і субстантыў *витажца* (ад ст.-польск. *zwycięzca* [SJP, VIII, с. 666]) ‘пераможца’: твораго людоу витажцею зостал [Пак. Хр., с. 23]. У сінанімічныя адносіны з субстантывам *бедакъ* уступае назоўнік агульнага роду *небожатко* (параўн. ст.-польск. *niebożatko* [SJP, III, с. 260]) ‘няшчасная асоба’: так, Марыя, маці Ісуса, кажа: ѡ небожатко болестію оудроученіа говорю [Пак. Хр., с. 12]. Да гэтага ж лексічнага аб’яднання належыць і субстантываваны прыметнік *святый*, які ў помніках дадзенага жанравага зместу ўжываецца пераважна ў форме

pluralia: **ѡ**ѡѡ сѡѡтые, оу си сѡѡтые, **ѡ** сѡѡтых потеніе, **ѡ**ѡ великость сѡѡтых, душе сѡѡтых і інш. Дадатковую станоўчую канатацыю мае і лексема *розмножца* (параўн. ст.-польск. *rozmnożca* [SJP, V, с. 653]), якая ўжыта ў пераносным значэнні ‘тое, што распаўсюджвае, прапагандуе што-н.’: **свѣ**тлость таѡ есть розмножца вечное свѣтлости [Пак. Хр., с. 26], у польскай мове лексема ўжываецца і ў значэнні ‘апостал’. Аказіянальны характар ужывання маюць субстантывы-сінонімы *конюшковая* (ад *конюшня*) і *стайничка* (ад *стайня*) (пра святую Алену).

Заходнеславянскія, пераважна польскія этымалагічныя карані маюць намінацыі асоб з негатыўным адценнем значэння: *блазень* (параўн. ст.-польск. *blazen* [SPXVI, II, с. 200]): да тые соут блазове албо фальшаре [Пак. Хр., с. 18]; *вадца* (параўн. ст.-польск. *wadca* [Булыка, 1978, с. 54]) ‘паклёпнік’: кайпаш со всеми ѡными вадцами пошол [Пак. Хр., с. 86]; *выдавца* (параўн. ст.-польск. *wydawca* [SJP, VII, с. 839 у 5 знач.] ‘здраднік’: преневѣрныи выдавца (пра Іуду) [Пак. Хр., с. 16]; *злодей* (параўн. ст.-польск. *złodziej* [SJP, VIII, с. 529], ст.-рус. *зълодѣи*) ‘злodeй’: **ѡ** преневѣрныи злodeю [Пак. Хр., с. 16]; *злостникъ* (*злостникъ*) (параўн. ст.-польск. *złośnik* [SJP, VIII, с. 532]) ‘злачынца, злodeй’: были тамо злостники и чародѣйници [Пак. Хр., с. 20]; *головникъ* (параўн. ст.-рус. *головьникъ*) ‘забойца’: **ѡ** держоу ѡдного выборного наѡтца оу темници головника емоуж имѡ барабаиш [Пак. Хр., с. 21]; *лаикъ* (параўн. ст.-польск. *laik* [SJP, II, с. 676 у 3 знач.], ад грэч. праз лац.) ‘невуќ; *лотръ* (< польск. *lotr* [SJP, II, с. 816] < с.-в.-н. *lotter*) ‘бандыт’: іа есмо лотръ был а со ісоусом оукрижован [Пак. Хр., с. 27]; *лиходеи* (параўн. ст.-рус. *лиходѣи*) ‘злачынца’: тот есть лиходеи занюж порѣшил люд фалшивоу наоукою наоучаючи [Пак. Хр., с. 166]; *маньякъ* (< лац. *maniacus*) ‘вар’ят, дзівак, ашуканец’: **ѡ**болоклъ его оу белъе роухо. содраное. как бы ѡдного маньяка [Пак. Хр., с. 9]; *марнохвалца* (параўн. ст.-польск. *marnochwalca* [SJP, II, с. 885]) ‘той, хто сам сябе хваліць; *мордаръ* (параўн. ст.-польск. *mordarz* [SJP, II, с. 1041]) ‘забойца’: посланъ же пилат до людей ѡкроутных своих соудей мордаревъ [Пак. Хр., с. 23]; *мужобойца* (параўн. ст.-польск. *mężobójca* [SJP, II, с. 937]) ‘чалавеказабойца’: моужобойцо вы-поустити просили [Пак. Хр., с. 96]; *нятець* (параўн. ст.-рус. *наѡтыць* ‘палонны’) ‘затрыманы, пасаджаны ў турму’: реклъ пилат есть **ѡ**бычай ваш оусегды ѡдного наѡтца къ свѡткою выпоустити [Пак. Хр., с. 96]; *неприятель* (параўн. ст.-польск. *nieprzyjaciel* [SJP, III, с. 324]) ‘вораг’: тое речи длѡ были собе неприятелми герод и пилат [Пак. Хр., с. 236]; *окрутникъ* (параўн. ст.-польск. *okrutnik* [SJP, III, с. 754]) ‘жахлівы чалавек’: а шіе ѡкроутных

неприѣтел тот ѡкроутник оусмирит [Пак. Хр., с. 23]; *продавца* (параўн. ст.-польск. *przedawca* [SJP, V, с. 55]) ‘зраднік’: *своими свѣтлыми роуками продавец своего иудаша нечистые ноги примывал* [Пак. Хр., с. 5]; *разбойца, розбойница* (параўн. ст.-польск. *rozbójca* [SJP, V, с. 578]) ‘бандыт’ і ‘бандытка’: *розбойца поганскій подналсѣ* [Пак. Хр., с. 256]; *розделца* і *розлутца* (параўн. ст.-польск. *rozdzielca* [SJP, V, с. 600], *rozłacznik* [SJP, V, с. 644]) ‘разлучнік’: *прокляты розделца матки ис сином... тѣжкій розлутца* [Пак. Хр., с. 16, 2]; *татъ* (параўн. ст.-рус. *татъ*) ‘злачынца’: *татъ... который лазорѣ... воскресил* [Пак. Хр., с. 286]; *текачь* (параўн. ст.-польск. *uciekacz* [SJP, VII, с. 217]) ‘скараход’: *текач оувидевши ісса боѣзнь велика пала на него* [Пак. Хр., с. 17]; *фальшарь* (параўн. ст.-польск. *falszery* [SPXVI, VII, с. 14]) ‘падманшчык’: *все собраніе людеи кликали его правдивее зо псоты нарожоного и злосника да тые соут блазове албо фальшаре* [Пак. Хр., с. 186]; *шкаредникъ* (параўн. ст.-польск. *szkaradnik* [SJP, VI, с. 617]) ‘брыдкі, агідны чалавек’: *приказоую тебе штобы еси оузл того шкаредника* [Пак. Хр., с. 296].

Кантэкстуальна вышэйназваная лексема часта спадарожнічаюць адна адной у якасці сінонімаў або ўнутрытэкставых глос: *лотрѣ* і *злосникъ*, *злостникъ* і *чародейникъ*, *блазень* і *фальшарь*. З негатыўнай семантыкай ужываецца і субстантываваны ад’ектыў *беззаконный*: *полишивши сотоноу и пѣл и всех беззаконных оу пекле* [Пак. Хр., с. 30].

Акрамя пералічаных вышэй лексем, у помніку «Аповесць аб трох каралях-валхвах» сустракаюцца наступныя асабовыя намінацыі: *барбарь* (параўн. ст.-польск. *barbar* [SPXVI, II, с. 11]) ‘тыран’, *воинъ, жолнеръ* (параўн. ст.-польск. *żołnierz* [SJP, VIII, с. 717]) ‘салдат’, *збродень* (параўн. ст.-польск. *zbrodzień* [SJP, VIII, с. 392]) ‘злачынца’, *мученикъ, наложница* ‘палюбоўніца; незаконная жонка’, *невестка* ‘маладая жанчына; маладая’, *паробокъ* ‘слуга’, *перекгримъ* ‘пілігрым’, *подседокъ* ‘нашчадак’, *путникъ* ‘вандроўнік’, *предокъ, старица* ‘старая жанчына’, *суседъ, церковникъ* ‘святар’, *чужеземець* ‘прышлы чалавек’, *щадокъ* ‘нашчадак’. Для намінацыі вялікай колькасці людзей, натоўпу выкарыстоўваўся паланізм *тлуца* (параўн. ст.-польск. *tluszcza* [SJP, VII, с. 71]).

Прааналізаваныя лексемы – запазычанні з польскай мовы (або праз пасрэдніцтва польскай мовы) дэманструюць увесь спектр сродкаў старабеларускай мовы-рэцыпіента ў адносінах да прыняцця іншамоўнага лексічнага субстрату: калькаванне (*матка, матухна, жидь, панъ, панна, пани, кроль, староста, шляхтиць, радникъ, оправца, жолдакъ, бискупъ, капланъ, Творца,*

пекелникъ і інш.); фанетычная адаптацыя (*рожай, мистръ, лекарь, моцяръ, писарь, фальшарь, кацерь, мордарь, откупитель, аньель, дьяболъ, приятель, неприятель, рядитель, двурядитель, небожатко, хоружий, тесле*), выкарыстанне старабеларускіх марфемных і граматычных сродкаў і нанізванне іх на польскі корань (*сведка, казнодей, рябе, рябей, чернокнижникъ, полеценникъ, витяжца, продавца, розделца, розлутца* і інш.).

Такім чынам, відавочна, што ў апакрыфічных тэкстах ранняга перыяду прэваліруюць лексемы польскага і заходнееўрапейскага паходжання, але аналіз унутрытэкставых глос паказаў, наколькі старабеларускі кніжнік, стваральнік перакладу, быў асцярожным ва ўжыванні запазычаных лексем, наколькі ён імкнуўся да таго, каб створаны ім тэкст быў зразумелы чытачам з розных рэлігійна-культурных асяроддзяў. Аб тым, што перакладчык дадзеных твораў не аўтаматычна адаптаваў заходнеславянскі тэкст пад старабеларускую мову, сведчыць факт наяўнасці ўнутрытэкставых глос: выпадкаў, калі заходнеславянскае слова тлумачыцца непасрэдна ў тэксце праз усходнеславянскі адпаведнік пры дапамозе злучнікаў *або, альбо, албо*. Самую вялікую групу ўнутрытэкставых глос ствараюць пары слоў, адно з якіх усходнеславянскага, другое – польскага або шырэй заходнееўрапейскага паходжання. У творы «Пакуты Хрыста» чытаем: *полеценникъ* альбо *сторожъ* [с. 2] (параўн. польск. *polecennik* [SJP, IV, с. 527]); *серединник* альбо *злоутьца* [с. 2] (параўн. ст.-польск. *zlaczyciel* [SJP, VIII, с. 527]); *рекль* до всее великости албо толпы жидовское [с. 206] (параўн. ст.-польск. *wielkość* [SJP, VII, с. 573 у 2 знач.]); у творы «Аповесць аб трох каралях-валхвах»: без доброго перевозника албо жекларъ [с. 886].

Такім чынам, агляд лексічнай сістэмы апакрыфічных твораў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду дазволіў зрабіць наступныя вывады:

1) пры відавочнай перавазе лексем заходнеславянскага і заходнееўрапейскага паходжання ў тэкстах сустракаюцца намінацыі агульнаславянскія і, невялікая частка, старажытнарускія і царкоўнаславянскія;

2) асаблівасцю функцыянавання пэўных лексем у разгледжаных помніках з’яўляецца тое, што прадметы і падзеі іўдзейскай гісторыі апісваюцца пры дапамозе намінацый, якія былі характэрнымі для рэалій еўрапейскага сярэднявечча.

Такім чынам, страчаны польскі пратограф значна паўплываў на старабеларускі тэкст, частка лексем, ужытых старабеларускім перакладчыкам, відавочна трапіла ў пераклад з польскага твора. Калі параўнаць лексіку помнікаў «Пакуты Хрыста» і «Аповесць аб трох каралях-валхвах» з іншымі словамі, зафіксаванымі ў «Гістарычным слоўніку беларускай

мовы» (тт. 1–37, Мінск, 1982–2017), то можна вылучыць шэраг слоў, якія ўжываюцца толькі ў названых тэкстах і не сустракаюцца ў іншых творах беларускай пісьменнасці: *дитко, колонія, красность, крегчейший, круглость, маньяк, модла, молыти, навратятся, несчастник, ночка, оплавитый* ‘багаты, шчодры’, *оселокъ, осиплый, ославный, островский, острое* ‘рэзкае (пра слова)’, *осудъ, осягивати, отвердिति, отворне* ‘адкрыта’, *отвращавший, отдвечоный* ‘адгаданы’, *отдержати, отегнати, откидоватисе, отмовление, офертория, охвалити, охрыщенный, очивистность, парсъ, перековы, перелитие, перепускати, пирати* ‘мыць’, *письменникъ* ‘пісьменны чалавек’, *питание* (дзеянне па дзеясл. *питати*), *планетный, побежети, повинный, поглатати, подняние, подобливе, подпуцонный, подседокъ, по* калдеіска, *полодь* ‘парастак’, *понарятися* ‘ныраць’, *пonorити, поношати* ‘ганіць’, *поприсяговати, последность* ‘апошняя месца’, *посмеханный, посмеяти, посполней, постретати* ‘сустракаць’, *потвержовати, потупленный, похопливый, пребедне, пребитекъ* ‘месца прабывання’, *преворотити, преворотный, превышенный, преганебный, преговорити, прегорко, прегрозный, предалекий, предолгий, предужий, преехати, прежегнанный, прекалтый, прелихий, премена, премышляние, пренабожный, преневерный, пренесчастный, преникнение, преокрутно, преокрутный, преославленный, преповедающий, препоясанецъ, препускати, преростропный, прескверный, претихий, претрухленный, претяжко, прецажонный, прешкаредший, прешкарядный, приближающий, призволевати, примывати, приправлятисе, прислухающий, притулитисе, проводница, проривати, прослаженъе, процвитатисе, проциша, прочатие, прочатое, пустыничокъ, разбойца, рибати, ристию* ‘хутка’, *роботливе, розделца, розлуца, розожечися, росторгание, рушливый, свадливый, свыклый, сговоритисе, сгумажный, седатися, серединникъ, скарбонный, скаредость, складень, слажение, сластейший, слегование, слепица, служитися, смутливе, смутливость, смутливый, снадворья, снизитисе, сносити, созревати, солданинъ, сомнение* ‘сумесная думка’, *спорохнети, срадоватисе, сражение, стаище, стайничка, стлуменный, стокъ* ‘усход’, *столпити, студеность, судинка, сусло, сходище, схранене, сыногорличъ, темнейший, текачъ, теребленный, терновые, толцея* ‘натоўп’, *топчуций, тресченье, троижды, трухленный, трухливе, трухливость, тутно* ‘напружанне’, *увиванный, угадование, удрученный, удручитися, ужитечне, узгорь, узлюбовати, узразъ, узьявляти, уимати, укоротце, укривавити, умерливый, уморь* і інш.

У адрозненні ад тэкстаў дзелавога зместу, перакладная літаратура насьчала старабеларускі слоўнік лексікай агульнаўжывальнага характару, метафарычнымі выразамі і зваротамі, эмацыянальна-ацэначнымі словамі,

якія пранікалі ў старабеларускую мову і з суседніх славянскіх моў, у першую чаргу з польскай, што паспрыяла хуткаму ўвасабленню феномена *рускай мовы ВКЛ* у літаратурны стандарт.

ПРЫНЯТЫЯ СКАРАЧЭННІ

- Валх. – *Аповесць аб трох каралях-валхвах*, канца XV ст. (рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі).
- Пак. Хр. – *Пакуты Хрыста*, канца XV ст. (рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі).
- SJP – KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Adam, NIEDŹWIEDZKI Władysław, red., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–1979, t. I–XIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Булыка Аляксандр, 1978, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Навука і тэхніка, Мінск.
- Булыка Аляксандр, 2015, *Выбраныя працы*, Беларуская навука, Мінск.
- Жураўскі Аркадзь, 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Навука і тэхніка, Мінск.
- Карский Евфимий, 1897, *Западнорусский сборникъ XV-го вѣка, принадлежащій Императорской публичной библиотекѣ. Q. I. № 391. Палеографическія особенности, составъ и языкъ рукописи*, Типографія Императорской Академіи наукъ, Санктпетербургъ.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1989, вып. 15, Наука, Москва.
- Срезневский Измаил, 1912, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 3, Санктпетербург.

Iryna Budz'ko

LEKSYKA WCZESNYCH TŁUMACZEŃ APOKRYFÓW I JEJ ROLA WE WZBOGACANIU SŁOWNICTWA JĘZYKA STAROBIAŁORUSKIEGO

Streszczenie

W artykule poddano analizie słownictwo wczesnych zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego z XV wieku. Na podstawie konfrontacji poszczególnych leksemów z ich odpowiednikami w językach staroruskim oraz staropolskim zauważono, że słownictwo tekstu starobiałoruskiego zwykle zgodne jest z polską leksyką. Niektóre nazwy są wprowadzane do tekstu za pomocą markerów *abo*, *albo* i stanowią glosy wewnątrztekstowe, których celem jest wyjaśnienie czytelnikowi niezrozumiałych słów. Słownictwo analizowanych tekstów zawiera wiele nazw metaforycznych, o przenośnym znaczeniu, a także wyrazy ekspresywne, wzbogacające słownictwo języka starobiałoruskiego i podnoszące go do poziomu języka literackiego. W artykule zaprezentowano również nazwy, które odnotowano tylko w analizowanych zabytkach – niespotykane w innych tekstach starobiałoruskich. W ten sposób ukazano znaczenie języka i literatury staropolskiej we wzbogacaniu słownictwa starobiałoruskiego oraz przedstawiono rolę starobiałoruskich pisarzy i tłumaczy w przygotowaniu przekładu uwzględniającego potrzeby zróżnicowanego kulturowo społeczeństwa białoruskiego.

THE VOCABULARY OF EARLY TRANSLATIONS OF APOCRYPHOS AND ITS ROLE IN ENRICHING THE VOCABULARY OF THE OLD BELARUSIAN LANGUAGE

Summary

The article analyzes the lexical composition of early translations of the historical texts of old Belarusian literature (the category of persons) of the 15th century. On the basis of matching individual words with their counterparts in the Old Russian and Old Polish languages it is concluded that the main lexical body of texts is consistent with Polish counterparts. Some nominations are entered into an ancient text with the help of the conjunction markers *abo*, *albo* and represent glosses within the text, the purpose of which is to explain to the reader unclear words in the opinion of the interpreter of the word. The vocabulary of these texts has many nominations: metaphorical, figurative meaning, emotional-evaluative expressions, which enrich the vocabulary of the Old Belarusian language and raise it to the level of the literary. The article also presents the nominations, which are recorded only in the analyzed historical texts and are no longer found in other texts of the Old Belarusian written language. Thus, the role of the Old Polish language and Old Polish literature in enriching the dictionary of the Old Belarusian language is presented, as well as the work of old Belarusian scribes on the interpretation and translation of the original text in such a way that the translation meets the needs of different culturally oriented layers of the old Belarusian society.